

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ, МОТИВОВАНИХ ЛЕКСЕМАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ФІЗИЧНИХ ВАД ЛЮДИНИ

Черноус О. В. Лексико-семантична типологія українських прізвищ, мотивованих лексемами на позначення фізичних вад людини.

У статті проаналізовано сучасні підходи до класифікації прізвищ та прізвищевих назв, у яких збережено назви фізичних вад денотатів; за семантикою твірних основ зібраних прізвищ виокремлено ознаки, що можуть слугувати критеріями для групування; упорядковано аналізовані антропоніми за групами відповідно до визначених ознак.

Ключові слова: лексико-семантична типологія, українські прізвища, фізичні вади денотата, твірна основа, мотивація іменування.

Черноус О. В. Лексико-семантическая типология украинских фамилий, мотивированных лексемами для обозначения физических недостатков человека.

В статье исследуются современные подходы к классификации фамилий, в которых сохранены названия физических недостатков денотатов; по семантике образующих основ собранных фамилий выделяются признаки, которые могут служить критериями для группировки; сортируются рассматриваемые антропонимы по группам в соответствии с определенными признаками.

Ключевые слова: лексико-семантическая типология, украинские фамилии, физические недостатки денотата, образующая основа, мотивация именованя.

Chornous O. V. Semantic typology of Ukrainian family names referring to some human physical defects.

This paper concentrates on the traditional naming practice connected with the creation of family names representing human physical defects. For many centuries, Ukrainians had been suffered from different anatomical defects, injuries, and irreversible

defects that were not curable by surgery. Such anomalies regularly generated wide attention among members of society which led name-givers to use such special individual markers for the purposes of identification by creating new nicknames. First it was nicknames and then a lot of them developed into surnames. As a result, a substantial group of surnames that were derived from the words referring to some person's flaws in the appearance was formed in the Ukrainian system of family names.

Physical disabilities could serve as a source for name giving if they met several requirements: 1) they had external expression; 2) they were not very frequent; 3) they were easily seen on exposed parts of the body; 4) they were not curable by surgery. Brining the typology of medical diseases closer to the Ukrainian system of proper names it is possible to define some semantic groups of surnames: 1) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human eye; 2) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human ear; 3) surnames derived from the lexemes for the pathologies of the nose; 4) surnames derived from the lexemes for defects of the musculoskeletal system of a person; 5) surname derived from the lexemes for defects of the digestive system; 6) surnames derived from the lexemes for disorders of speech (disorders of the voice and form of speech); 7) surnames, reflecting the fact of injury or its consequences. It is also important to note that there are several subgroups within each group that accurately describe the physical lack. For example, surnames derived from the lexemes for the pathologies of the human ear include family names referring to the loss or decrease in hearing (deafness), some family names, which reflected the absence of ears, surnames that indicated the defects of the human ears. It is of remarkable importance to note the spoken nature of lexemes that were used in the name giving. Name givers preferred spoken words to depict medical concepts and didn't use their Latin analogues for human physical defects.

Key words: semantic typology, Ukrainian family names, the physical limitations, lexemes for physical defects, motivation of the naming.

У сучасному антропонімному фонді українців чільне місце посідають прізвища, мотивовані лексемами на позначення різноманітних анатомічних та функціональних аномалій денотатів. Висока продуктивність онімів такого типу підтверджена результатами спеціальних ономастичних досліджень іменувань мешканців Середньої Наддніпрянщини (Ю. Бабій), Нижньої Надднірянщини (І. Ільченко), Уманщини (Ю. Блажчук), Центральної та Східної Донеччини (Ю. Новикова), Північної Донеччини (Н. Булава), Слов'янського району Донецької області (Р. Падалка), Лубенщини (Л. Кравченко), Західного Поділля (Н. Рувьова), Житомирщини (Л. Ящук), Закарпаття (П. Чучка), Розточчя (О. Марочкіна), Опілля (Г. Панчук) тощо. Їх вивчення дало важливу інформацію про семантику твірних основ, кількісні показники групи, найбільш частотні одиниці, тоді як різноаспектність медичних явищ, відображених в антропоосновах зафіксованих прізвищ, відкриває широкі перспективи для їхньої семантичної систематики. Це й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Пропонована наукова розвідка має на меті окреслити застосовані в ономастичних дослідженнях підходи до систематизації українських прізвищ, мотивованих лексемами на позначення анатомічних та функціональних аномалій, та укласти класифікаційну схему аналізованої лексико-семантичної підгрупи. Реалізація поставленої мети передбачає виконання низки завдань: 1) проаналізувати наявні в дисертаційних працях сучасні підходи до класифікації прізвищ та прізвищевих назв, у яких збережено назви фізичних вад денотатів; 2) за семантикою твірних основ прізвищ виокремити ознаки, що можуть слугувати критеріями для групування; 3) упорядкувати аналізовані антропоніми за групами відповідно до визначених ознак.

Джерельною базою дослідження послуговували українські прізвища та прізвищеві назви Нижньої та Середньої Наддніпрянщини, Уманщини, Донеччини, Лубенщини, Західного Поділля, Житомирщини, Закарпаття, уведені в науковий обіг у дисертаційних працях з ономастики. У нашій роботі спираємося на теоретичні концепції таких відомих українських лінгвістів, як П. Бевзенка, В. Горпинича, І. Железняк, Ю. Карпенка, Р. Керсти, Р. Осташа, Ю. Редька, М. Худаша, П. Чучки.

Здоров'я є природною і неминущою життєвою цінністю людини, що віддавна посідає найвищі щаблі в ієрархічній градації потреб. Його збереження та зміцнення є одним із найважливіших пріоритетів теперішніх українців, так само як виховання толерантного ставлення до людей із різноманітними фізичними вадами або розладами. Досягнення сучасної медичної науки, зокрема в царині пластичної хірургії, створили нові можливості для відновлення зовнішності, усунення вроджених чи набутих деформацій різних органів, тканин, поверхні тіла, тоді як упродовж багатьох століть анатомічні дефекти, каліцтва та незворотні порушення не піддавалися корекції. Здебільшого такі аномалії одразу привертали увагу інших членів суспільства та перетворювалися на своєрідні індивідуальні маркери, які дозволяли практично безпомилково ідентифікувати особу-носія в колективі. За таких умов цілком логічним видається той факт, що назви фізичних вад часто слугували джерелом для народної іменотворчості, у результаті якої в українському антропоніміконі сформувалася значна за обсягом група прізвиць, мотивованих лексемами на позначення недоліків зовнішності, які згодом закріплювалися як родові назви.

Природний характер таких іменувань засвідчує давня козацька традиція, описана в «Истории Новой Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожского, составлена из подлинных документов Запорожского Сѣчевого Архива А. Скальковским» та згадана Р. Осташем у додатку «До походження прізвищевих назв Реестру (спроба етимологічного словника)»: «Козаки <...> мали такий звичай до насмішок, що від найменшого випадку, вчинку, ходи або каліцтва негайно давали людині прізвисько, яке вже назавжди залишалось при ній ... Хто ходить зігнувшись від природи або від звички, той Горбач (або Горб), а якщо хто худий, блідий і слабкий, той Гнида ...» [9, с. 517].

При цьому керуємося розумінням того, що в деяких конкретних випадках достовірно визначити мотивацію іменування особи досить складно. Наприклад, називаючи людину *Глухий*, номінатори могли використати як зовнішнє вираження фізичного дефекту чи наслідків травмування, хвороби денотата (утрата слуху), так і значний діапазон інших індивідуальних характеристик. Так, лексемою «глухий» могли характеризувати людину, що нічого не чує або недочуває, або ж особу, яка не прислухається до чиеїсь думки, нечуйно ставиться до людей, байдужу. Поліваріантність можемо спостерігати й щодо апелятива «щербак», який збережено в основі прізвищ *Щербак*, *Щербаков* тощо: 1) той, у кого бракує зубів [10]; 2) башмак із цільного шматка шкіри; 3) рід рослин [3]. Погляди вчених не збігаються також щодо семантики твірної основи прізвища *Кривий*, що ускладнює уналежнення його до тієї чи тієї лексико-семантичної підгрупи: 1) кульгавий [3]; 2) горбатий [10, с. 304]. Наведені приклади демонструють характерну ознаку прізвищ як класу онімної лексики – наявність полісемії та омонімії твірних основ.

У наукових колах побутують різні погляди на методику класифікації прізвищ за семантикою твірних основ, однак домінує підхід, згідно з яким прізвища, мотивовані назвами фізичних вад людини, кваліфікують як оніми, в основах яких збережені імена та імена-прізвиська розряду «nomina personalia». Аналіз фактичного матеріалу дає змогу зробити деякі висновки щодо продуктивності назв анатомічних та функціональних дефектів у творенні прізвищ. Джерелом для іменотворчості могли послугувати фізичні вади, які: 1) були яскраво вираженими; 2) траплялися відносно рідко; 3) містилися на відкритих частинах тіла; 4) не підлягали якій-небудь корекції. Очевидним є те, що для номінатора було не стільки важливо, чи

людина мала вроджений дефект, чи набула його внаслідок травмування, хвороби чи з віком, скільки їх зовнішнє вираження й можливість легко сприймати зором. Ідеться насамперед про деформації опорно-рухового апарату та органів травлення, порушення функцій слуху та зору, повна відсутність органа, недостатній або надмірний розвиток органа, окремих його частин або всього тіла, ненормальна локалізація тощо.

Універсальний характер трансформації апелятивів на позначення аномалій людського тіла в пропріати засвідчують висновки ономастів, які досліджують чужомовний прізвищевий фонд. Так, аналіз семантики твірних основ німецьких прізвищ Закарпаття дав змогу Н. Головач виокремити лексико-семантичну групу номенів, які характеризують людину за її вдачею та зовнішністю, зокрема прізвища, у яких первинна семантика твірних основ окреслює фізичні вади денотатів (Schiller, Schrammer) [2, с. 10]. Дослідниця антропонімної системи надазовських греків В. Кравченко так само фіксує низку онімів, в антропоосновах яких відображено характеристики фізичних вад (Кіор– «сліпий», Сагір – «глухий») [7, с. 6].

Комплексні лінгвістичні дослідження регіональних антропонімних систем підтверджують активне функціонування прізвищ з антропоосновами на позначення патологій людського тіла на значній території України. На сьогодні реконструйовано семантику більшості таких онімів, визначено способи їхнього творення, описано статистичні показники, зроблено спроби класифікувати за допрізвищевою семантикою твірних основ. Так, на особливу увагу заслуговують спостереження українського одномаста Н. Булави, яка, студіюючи твірні основи сучасних українських прізвищ північної Донеччини, виокремила кілька різновидів прізвищ залежно від семантики лексем в антропоосновах: 1) лексеми, пов'язані з фактом каліцтва ніг людини; 2) лексеми на позначення горбатої людини; 3) лексеми, на позначення недоліків зору; 4) лексеми, на позначення дефектів слуху; 5) лексеми, на позначення певних фізичних недоліків окремих частин тіла: будови тіла, рук, ніг, вух, носа, шиї, рота, губ, зубів [1, с. 78–79]. І. Ільченко, дослідивши козацькі та сучасні прізвища Нижньої Наддніпряни, мотивовані назвами фізичних вад, виявила з-поміж них такі, що лише констатують факт каліцтва (*Глухий, Горбатий, Сліпий*), а також оніми, що характеризуються жорстоким, зневажливим ставленням до особи з фізичною вадою на

кшталт *Горбач, Кривега, Моргаль, Сліпак* [5, с. 114–115]. Характеризуючи оніми групи «Прізвища, утворені від прізвиськ за назвами фізичних ознак людини», дослідниця умотивовано аналізує їх за локалізацією аномалії: «Руки», «Ніс», «Шия», «Губи», «Волосся», «Борода, вуса». Інші ономасти здебільшого акцентують увагу на етимології та структурі прізвищ.

Розробляючи класифікаційну схему українських прізвищ, семантика твірних основ яких пов'язана з фізичними та функціональними вадами людини, беремо до уваги Міжнародну статистичну класифікацію хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям 10-го перегляду, що є стандартною діагностичною класифікацією для багатьох цілей, пов'язаних з управлінням системою охорони здоров'я [8], а також Інструкцію про встановлення груп інвалідності [6]. Адаптуючи медичну типологію до потреб антропоніміки, виокремлюємо такі лексико-семантичні групи українських прізвищ:

I. Прізвища, мотивовані лексикою на позначення патологій ока:

1) прізвища, в основах яких відображені назви зорових розладів, пов'язаних з хворобами м'язів ока: *Мигай, Мигаль, Мигуля, Моргаленко, Моргаль, Моргун, Моргуненко, Косатий, Косенко, Косенков, Косенчук, Косик, Косоокий*;

2) прізвища, антропооснови яких містять вказівку на повну відсутність зору (сліпоту): *Сліпак, Сліпакон, Сліпанченко, Сліпенко, Сліпенько, Сліпець, Сліпий, Сліпкань, Сліпкевич, Сліпуха, Сліпцов, Сліпченко, Сліпчук*;

3) прізвища, основи яких пов'язані з фактом відсутності очей, вродженої рудиментарності очей: *Безоков, Малоокий*.

II. Прізвища, твірними основами яких є назви патологій вуха:

1) прізвища, мотивовані лексемою на позначення втрати або зниження слуху (глухота): *Глух, Глухан, Глуханик, Глуханюк, Глухарьов, Глушенко, Глухий, Глухов, Глуховець, Глушак, Глушанин, Глушаченко, Глушко, Глушков, Глушок, Глущак, Глущенко, Глущук*;

2) прізвища, у яких знайшов відображення факт відсутності вух: *Безух, Безуханич, Безушко*;

3) прізвища, у яких збережено вказівку на дефект вух денотата: *Кривоухов*;

III. Прізвища, мотивовані назвами патологій носа:

1) прізвища, у яких відображено факт відсутності носа денотата: *Безнос, Безносенко, Безносий, Безносний, Безносок*;

2) прізвища, у яких репрезентовано лексику на позначення деформації носа: *Горбоніс, Горбонос, Двоносов, Кривоніс, Кривонос, Кривоносенко, Кривонос*.

IV. Прізвища, які містять вказівку на вади кістково-м'язової системи денотата:

1) прізвища, мотивовані лексемами на позначення деформації та дефектів пальців кисті та стопи (укорочення, викривлення, наявність «зайвих» пальців): *Голопука, Коцюрба, Коцюруба, Куцюруба, Косолап, Косолапов, Криволап, Криволапов, Кривопапов, Куцелов, Шестопал, Шостак* («від давньої назви шестипалої людини» [10, с. 632]);

2) прізвища, твірними основами яких є апелятиви на позначення деформацій кінцівок, кукс, які виникли в результаті травм, хвороб, ампутації або вродженого недорозвинення, а також їхніх наслідків (кульгавість): *Кикоть, Кікоть, Кіктенко, Кикина, Косоруков, Криворука, Криворученко, Криворучка, Криворучко, Кухта, Кукса, Куксань, Куксевич, Куксенко, Куксін, Куксов, Криволаб, Кораченко, Кривоногий, Кривоберець, Кривоклубий, Клишан, Кульгавець, Кульгов, Хромейко, Хроменко, Хромий, Хромійчук, Хромов, Шкандиба, Шкиндя*.

Умовно до цієї підгрупи можна зарахувати онім *Тринога*, керуючись міркуваннями про те, що так могли іменувати людину, яка пересувалася за допомогою палиці. Менш імовірною є версія про генетичну аномалію.

3) прізвища, у яких репрезентовано факт відсутності верхніх або нижніх кінцівок, пальців: *Безногов, Безпаленко, Безпалій, Безпалов, Безпаль, Безпальків, Безпалько, Безпальченко, Безпальчук, Безпалюк, Беспалій, Беспалько, Безрук, Безруков, Безручко, Безп'ятов, Беспятченко, Безкостенко*.

До цієї підгрупи зараховуємо також прізвища, твірна основа яких опосередковано вказує на відсутність однієї або обох нижніх кінцівок за рахунок давнього протезування: *Дерев'янкін, Дерев'янко, Дерев'янченко, Дерев'янка* – від апелятива *дерев'янка* «дерев'яжка, искусственная деревянная нога» [3].

4) прізвища, твірні основи яких зберігають назви вад хребта людини та їх наслідки у вигляді деформацій:

а) прізвища, мотивовані лексемами на позначення помітного викривлення хребта: *Горб, Горба, Горбай, Горбаль, Горбаневський, Горбаненко, Горбань, Горбас, Горбасенко, Горбатенко, Горбатий,*

Горбатко, Горбатюк, Горбач, Горбачева, Горбаченко, Горбачик, Горбачов, Горбачук, Горбенко, Горбенкова, Горбецький, Горбик, Горбін, Горбоко, Горбоватий, Горбовий, Горбовський, Горбуленко, Горбуль, Горбуля, Горбун, Горбунко, Горбунов, Горбунь, Кривак, Криваник, Криванич, Кривань, Кривега, Кривелько, Кривельов, Кривенець, Кривенко, Кривенков, Кривенченко, Кривенька, Кривенько, Кривенюк, Кривець, Кривий, Кривик, Кривин, Кривинченко, Кривих, Кривицький, Кривич, Кривіш, Кривко, Кривов, Кривулько, Кривуля, Кривуляк, Кривун, Кривуненко, Кривцун, Кривченко, Кривчинов, Кривчук, Кривчун, Кривякін, Кривобок, Кривобоков;

б) прізвища, у яких зафіксовано факт деформації шиї денотата вродженого або набутого походження (характеризується неправильним нахилом голови вбік та поворотом): *Кривов'язюк, Косоголов, Кривошеев, Кривошеенко, Кривошей, Кривошейко, Кривошеїв, Кривошея, Кривоший, Кривошия;*

в) прізвища, у яких відображено інформацію про патологію грудної клітки людини (відсутність ребер): *Безребрий.*

5) прізвища, утворені від лексем на позначення інвалідності: *Калекін, Каліка.*

V. Прізвища, мотивовані лексемами на позначення вад органів травлення:

1) прізвища, антропооснови яких вказують на патології губ денотата: *Безгубенко, Безгубий, Безгубовий, Трегуб, Трегубенко, Трегубов, Тригуб, Тригуба, Тригубенко, Тригубченко;*

2) прізвища, твірними основами яких є апелятиви на позначення деформацій щелеп: *Криворот, Криворотенко, Криворотько, Оскалін* (можливо, як результат неврити лицьового нерва);

3) прізвища, мотивовані назвами патології зубів: *Беззуб, Беззубенко, Беззубик, Беззубка, Беззубов, Ганжа, Ганжела, Ганжій, Щерба, Щербай, Щербак, Щербаков, Щербан, Щербань, Щербанюк, Щербатенко, Щербатий, Щербатюк, Щербей, Щербий, Щербик, Щербина, Щербій.*

VI. Прізвища, мотивовані лексемами на позначення вад мовлення (порушення голосоутворення, форми мови): *Гаркавенко, Гаркавий, Гаркавчук, Гаркав'юк, Гаркаленко, Гарковенко, Гарковець, Гаркун, Гаркуша, Заїк, Заїка, Заїка, Заїкін, Заїкін, Заїкун, Заїченко, Заїченко, Заїчко, Картавенко, Картавих, Картавік, Картаєв, Мамрак, Німий, Шепелев, Шепеленко, Шепелєв, Шепель, Шепелявий, Шепилов.*

VII. Прізвища, у яких відображено факт травматизму або його наслідків: *Жжонов, Ломинога, Ломонос, Ломоносенко, Перебейнос, Перебийніс, Перебийнос, Порубаний, Порубаник, Перетейчук, Рубайніс, Шрам, Шрамко, Шрамов, Шрамченко*.

Аналіз антропооснов українських прізвищ дав змогу дійти висновку, що у процесі іменотворчості номінатори надавали перевагу народним назвам медичних явищ, які позначали фізичні вади, тоді як їхні латинські відповідники в основах українських прізвищ не засвідчені: *Кикоть, Кікоть, Кіктенко, Кикина* – похідне утворення від українського діалектного *кикоть* «решток відрізаного пальця, руки, ноги, а також недорозвинена рука, нога» [3], *Ганжа, Ганжела, Ганжій – танжда* «щербина» [3], *Голопука – пука* «внутрішня сторона кінця пальця» [3], *Кораченко – карачун* «людина з кривими, вигнутими назвні ногами» [4, с. 57–58], *Кухта* – російське діалектне *куктий* «людина без пальців», *кухта* «рука без кисті», білоруське діалектне *кукта* «залишок покаліченої руки, ноги», *кухта* «покалічена рука без пальців або без кисті» [4, с. 102–103].

Отже, досліджувані прізвища, твірні основи яких вказують на анатомічні та функціональні аномалії денотата, у лексико-семантичному плані досить різноманітні.

Література

1. Булава Н. Ю. Сучасні українські прізвища північної Донеччини : дис... канд. філол. наук / Н. Ю. Булава. – Одеса, 2005. – 229 с.
2. Головчак Н. І. Німецькі прізвища Закарпаття : автореф. дис... канд. філол. наук / Н. І. Головчак. – Одеса, 2003. – 20 с.
3. Грінченко Б. Д. Словник української мов : у 4 т. / Б. Д. Грінченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/1-a.html#show_point
4. Єфименко І. В. Українські прізвищеві назви XVI ст. / І. В. Єфименко. – К., 2003. – 168 с.
5. Ільченко І. І. Антропонімія Нижньої Наддніпрянщини в її історичному розвитку (Надвеликолузький регіон) : дис. .. канд. філол. наук / І. І. Ільченко. – Запоріжжя, 2003. – 254 с.
6. Інструкція про встановлення груп інвалідності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>
7. Кравченко В. О. Антропонімія надазовських греків у її відношеннях з українською та російською антропоніміями : автореф. дис... канд. філол. наук / В. О. Кравченко. – Донецьк, 2002. – 20 с.
8. Міжнародна статистична класифікація хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям 10-го перегляду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mkh10.com.ua/>
9. Осташ Р. І. До походження прізвищевих назв Реєстру / Р. І. Осташ // Реєстр

Війська Запорозького 1649. – К. : Наук. думка, 1995. – С. 517–568.

10. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців : історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Світ, 2005 . – 702 с.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2017 р.